

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра загальної та вікової психології

«Допущено до захисту»
В. о. завідувача кафедри
_____Макаренко Н. М.

Реєстраційний № _____
« » _____ 2024 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ
У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ

Кваліфікаційна робота
студентки групи ЗППм-23
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 053 Психологія
Євтушенко Дар'ї Андріївни
Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент
Пінська Олена Леонідівна

Оцінка:
Національна шкала _____
Шкала ECTS _____ Кількість балів
Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)
Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Євтушенко Дар'я Андріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП	4-7
РОЗДІЛ I. Теоретичні аспекти дослідження проблеми поведінкових девіацій в полі психологічних знань	8-27
1.1. Феноменологія поняття поведінкових девіацій в психологічній літературі.....	8-16
1.2. Детермінанти поведінкових девіацій особистості	16-21
1.3. Вікові аспекти поведінкових девіацій підлітків.....	21-25
Висновки до розділу I.....	25-27
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ	28-38
2.1. Опис методів та процедури дослідження.....	28-32
2.2. Аналіз результатів діагностичного дослідження.....	32-38
Висновки до розділу II.....	38
РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	40-50
3.1. Опис корекційної програми поведінкових девіацій підлітків.....	40-44
3.2. Результати формувального експерименту по вивченню.....	44-49
психологічних детермінант поведінкових девіацій у підлітковому віці... ..	44-49
Висновки до розділу III.....	49-50
ВИСНОВКИ	51-52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53-59

ВСТУП

Сьогодні українського суспільства характеризується політико-економічною та соціально-демографічною нестабільністю. Становлення України як правової держави супроводжується періодом глобалізаційних процесів суспільної кризи, що призводить до зростання соціальної дезадаптації, порушення єдності буття і свідомості, невідповідності взаємодії суб'єктів і соціальних інститутів, неадекватності соціальної політики і моралі. духовної кризи, девальвації моральних цінностей, збільшення кількості та зміни якості проявів девіантної поведінки людей. Розмитість норм і правил, ослаблення соціальної регуляції спотворює духовні і культурні підвалини для такої поведінки. У зв'язку з цим актуалізується необхідність дослідження поведінкових девіацій як психологічного феномену, а це, в свою чергу, потребує особливої уваги до такої актуальної проблеми сучасного українського суспільства.

Термін «поведінка» у сучасній психологічній науці визначається як набір дій, свідомих та несвідомих реакцій на подразники середовища, тобто все те, чим індивід виражає свої думки, почуття, цінності та взаємодіє зі світом, складна, своєрідна інтеракція з оточуючим середовищем. Девіантна поведінка (*deviant behavior*) – тип соціальної поведінки, який йде всупереч загальноприйнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам, стандартам і стереотипам, в результаті чого ці норми порушуються. Ці відхилення виявляються у вигляді зрушень у збалансованості психічних процесів, неадекватності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді відхилень від морального і естетичного контролю за своєю поведінкою. Відповідно «поведінкові девіації» - це вчинки, діяльність людей чи соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Девіація як вид відхилення від універсальних правових принципів поведінки означає

неможливість чи небажання людини існувати в системі загально визнаних суспільних і правових цінностей, а отже, наявність переважно суб'єктивних орієнтирів у поведінці людини.

Професійний інтерес психологів до різних проявів психологічних девіацій особистості перманентно високий та стійкий. Проблемі поведінкових девіацій присвячені теоретичні і практичні дослідження зарубіжних і українських науковців, таких як Р. Мертон, А. Адлер, А. Бандура, Р. Бернс, Е. Дюркгейм, Ч. Ломброзо, Р. Мертон, О. Райх, К. Роджерс, В. Франкл, Фромм, К. Хорні, І. Бех, Г. Костюк, О. Христюк, Н. Максимова, І. Козубовська, Л. Міщик, А. Лічко, Н. Рижкова, І. Підласий, Т. Федорченко, Т. Гарасимів та інші. Такі вчені як, Н. Токарева, О. Сафін, В. Оржеховська, О. Тарновська, Т. Федорченко, Р. Козубовський, У. Михайлишин не залишили осторонь проблему саме поведінкових девіацій підлітків, бо саме цей віковий період займає важливе місце у процесі формування особистості. Саме підлітки перебувають у найтяжчому становищі внаслідок соціальної незрілості, не сформованості власної системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтацій, що нерідко викликає неадекватну реакцію на події оточуючого життя.

Незважаючи на велику кількість досліджень, спрямованих на вивчення поведінкових девіацій, досить значне коло питань залишається розкритим не достатньо, що робить актуальним вибір теми нашого магістерського дослідження «Психологічні детермінанти поведінкових девіацій у підлітковому віці та їх корекція»

Мета дослідження – виявити, теоретично обґрунтувати та практично перевірити психологічні детермінанти поведінкових девіацій у підлітків та визначити можливості їх корекції.

Для досягнення мети дослідження нами були визначені основні завдання:

1. Проаналізувати стан розробки проблеми поведінкових девіацій особистості в психологічній літературі.

2. Розкрити сутність понять «поведінка», «девіації», «девіантна поведінка» та узагальнити існуючі в психологічній науці підходи до вивчення цих понять.

3. Визначити, теоретично обґрунтувати та практично перевірити психологічні детермінанти поведінкових девіацій у підлітковому віці.

4. Організувати та провести емпіричне дослідження психологічних детермінант прояву поведінкових девіацій у дітей підліткового віку.

5. Розробити комплексну корекційну програму з попередження проявів поведінкових девіацій у підлітків.

6. Проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи.

Об'єктом нашого дослідження є девіантна поведінка особистості, а **предметом** – психологічні детермінанти поведінкових девіацій у підлітковому віці.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення про взаємовплив суспільства та особистості (І. Бех, Г. Костюк, В. Кремень, С. Максименко, Н. Чепелева), принципи особистісного розвитку (Г. С. Костюк) та детермінанти особистісного розвитку з позиції суб'єктного підходу (М. Боришевський, О. Киричук, В. Роменець, В. Сафін), системності та активності суб'єкта, пізнання розвитку психіки в діяльності (І. Бех, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, Л. Орбан-Лембрик, С. Сисоєва), закономірності становлення та розвитку особистості в онтогенезі (С. Максименко, З. Мірошник), особистісно-орієнтована концепція розвитку дитини (Л. Божович, В. Рибалка, С. Максименко).

В ході виконання кваліфікаційної роботи були використані наступні методи дослідження: теоретичні: аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, узагальнення та систематизація наукових даних; емпіричні: тестування, психолого-педагогічний експеримент; статистичні: методи математичної статистики на базі пакету новітніх статистичних програм (IBM SPSS Statistics 22.0.0.0.), метод вірогіднісного розподілу (Т-критерій Сьюдента, F-розподіл Фішера, E-критерій Вілкоксона).

Еспериментальною базою дослідження був Криворізьський ліцей № 26 м. Кривого Рогу.

Для реалізації мети дослідження були використані наступні психодіагностичні методики: 1) Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел) [45]; 2) Опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка) [45]; 3) Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Ф. Бажина) [41]; 4) Опитувальник акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека (адаптація Л. М. Вольнової) [9]; 5) Методика соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. В. Снегирьової) [41]. Обрані методики є валідними у вітчизняній психологічній науці, що доводить надійність використання даних психодіагностичних інструментаріїв.

Теоретична новизна роботи полягає у можливостях оновлення та поглиблення наукових уявлень про детермінанти поведінкових девіацій підлітків. Результати дослідження можуть бути використані в подальших дослідженнях означеного феномену та при організації освітнього процесу.

Практичне значення магістерської роботи полягає в можливості використання результатів дослідження в консультативній роботі психологічної служби закладів освіти у процесі педагогічної взаємодії психолога та осіб підліткового віку.

Надійність та вірогідність дослідження забезпечувалися репрезентативністю вибірки (44 учнів), поєднанням кількісного та якісного аналізу, використанням методів математичної статистики. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків з кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел який налічує 62 джерела, ілюстрована 6 рисунками, загальним обсягом 59 стор. (з них 52 стор. основного тексту).

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ В ПРОСТОРІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Всі члени соціуму добре розуміють, що умовою їх гармонійного особистого життя, особистісного розвитку, ефективної взаємодії з іншими людьми є вміння спілкуватися, встановлювати й підтримувати контакти з оточуючими людьми, вміння змінювати і контролювати свою поведінку в умовах примноження сфер комунікації і проблемних ситуацій. Кризова ситуація в багатьох сферах суспільного життя неминуче призводить до зростання девіацій, які проявляються у поведінкових формах, що відхиляються від норм.

1.1. Феноменологія поняття поведінкових девіацій в психологічній літературі

Середовище, в якому проходить становлення людини як соціальної особистості перебуває в постійній динаміці. Соціальні системи постійно розвиваються і ускладнюються, періоди відносної стабільності змінюються кризами кардинальних змін соціуму, а людська спільнота за таких нестабільних умов постійно повинна шукати моделі виживання. Кожна людина прагне стабільності, визначеності, впевненості у майбутньому існуванні, а порушення цих факторів призводить до неспокою, стурбованості, розгубленості, тривожності, песимістичного сприйняття життя і як, правило, неадекватних поведінкових реакцій на впливи оточуючого соціального середовища.

Психологічна енциклопедія визначає поведінку як активність живих організмів яка спрямована на пристосування до навколишнього середовища і задоволення наявних актуальних потреб [40]. У зовнішньому середовищі поведінка виявляється в системі послідовних дій які спрямовані на безпосередній практичний контакт організму з предметами, що його оточують.

Основою певної поведінки будь якої живої істоти є її потреби. Протягом багатьох десятиліть вчені всіх напрямків затверджували, що поведінка особистості не може бути пояснена і зрозуміла поза ситуаційним контекстом, у якому вона спостерігається. Різні ситуації, що мають місце в соціальному житті викликають в різних людей несхожі реакції поведінки.

Соціальна поведінка – це сукупність параметрів поведінки людини в нормі, яка базується на основних рисах індивідуальності та її складових. В психологічному аспекті це:

- збалансованість психічних процесів (на рівні ознак темпераменту);
- адаптивність, самоактуалізація та саморегуляція (на рівні характерологічних особливостей);
- духовність, відповідальність, совість (на рівні особистості) [46].

Порушення соціальної поведінки – це система вчинків (або окремі вчинки), які суперечать прийнятим у даному суспільстві нормам і виявляються у вигляді порушень у збалансованості психічних процесів, неадекватності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді відхилень від морального і естетичного контролю за своєю поведінкою. Поведінка людини – явище найвищої складності, оскільки на неї впливає безліч факторів, а саме, соціально-економічні умови, ситуаційні обставини, фактори спадковості, тобто у поведінці людини система зовнішніх обставин відбивається в системі внутрішніх, отже у девіантному поведінні проявляється єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів [41].

Девіантна поведінка – термін, який не присутній у повсякденному вжитку, але явище, яке присутнє у повсякденному житті кожного. Девіантна поведінка (від лат. *deviation* – відхилення) – тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним та соціальним нормам і стереотипам. Тобто, це дії та вчинки людей, що йдуть всупереч соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Психологічна наука досліджує явище девіантної поведінки з точки зору її мотиваційних компонентів, внутрішніх особливостей та чинників

суб'єктивного світу особистості, що відхиляється від норми. Таким чином, сутність девіантної поведінки полягає в недотримуванні вимог соціальної норми, у виборі варіанту поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, групи й суспільства. В цьому аспекті значущою для розуміння явища девіантної поведінки є проблема соціальних норм. Т. З. Гарасимів під соціальною нормою розуміє сукупність вимог та очікувань, які висуває соціальна спільнота (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регуляції діяльності та відносин [11]. У полі психологічних досліджень поняття соціальної норми розглядають у зв'язку з соціалізацією, особливостями розвитку та функціонування особистості в суспільстві та особливостей її регулювання. Основними механізмами регулювання соціальних норм є формування установок (атитюдів) щодо виконання тих чи інших правил та вимог суспільства, що в свою чергу призводить до формування схильності людини діяти певним чином. Ненормативна поведінка відображена у нормативно-правових документах, викликає осуд, невдоволення, негативне ставлення оточення, покаранні. І навпаки, бажана, нормативна поведінка заохочується схваленням, наданням певних преференцій особам, які виконують соціальні норми [3; 4; 15].

В основі відхилень від норми часто лежить конфлікт цінностей, інтересів, розходження потреб, деформація способів їх задоволення, помилки у вихованні, життєві негаразди тощо. Залежно від ступеня шкоди, заподіяної інтересам індивіда, невизнання його особистості як рівноправного суб'єкта розрізняють три види девіантної поведінки: деструктивна поведінка (шкода, що заподіяна лише особі і не відповідає загальноприйнятим соціальним та моральним нормам); асоціальна поведінка (шкода, що заподіяна як окремій особі, так і соціальним спільнотам) та протиправна поведінка (порушення правових законів та моральних норм).

В психології терміни «девіантна» та «деструктивна» часто використовуються як синоніми. Головна відмінність у тому, що девіантна

поведінка – це поведінка, яка відхиляється від соціальної норми, а деструктивна та, що спрямована на руйнування існуючих в даному суспільстві норм та правил, заподіяння шкоди собі та оточуючим людям.

Девіантна поведінка - це складний соціальний та психолого-педагогічний феномен, який виходить далеко за рамки однієї науки і є територією вивчення всіх наук, об'єктом яких є людина. Аналіз причинних факторів девіантної поведінки впродовж багатьох тисячоліть незмінно залишається у центрі інтересів вітчизняних та зарубіжних досліджень у різних колах наукового пізнання: соціології, психології, педагогіки, медицини, психіатрії [7].

Одним із перших учених, хто безпосередньо ввів у науковий простір і широко використовував поняття «девіація» та «девіантна поведінка» був відомий американський соціолог Роберт Кінг Мертон, який стверджував, що відхилення у поведінці виникає тоді, коли люди не можуть досягти нав'язаних суспільством цілей нормальними законами, соціально схваленими засобами, тобто відбувається розрив між культурними цінностями суспільства та соціально схваленими засобами їх досягнення [цит. за 14].

Видатний соціолог Еміль Дюркгейм ввів поняття «аномія» - патологія, дезорганізація суспільства, моральний розклад, падіння моралі, яка виникає у кризові періоди існування певного суспільства, коли старі моральні цінності, норми та соціальні зв'язки не відповідають реальним відношенням («нормативний вакуум»), відсутня чітка регуляція поведінки індивідів, а нові, ще не створилися [цит. за 41]. Ідеї З. Фрейда певним чином вплинули на психологічні тлумачення відхилень у поведінці, які він пов'язував з певним типом особистості, припускаючи, що в невеликій частині людей розвивається "аморальна", або психопатична особистість. За Фрейдом, більшість наших моральних якостей походять із самообмежень, яким ми навчаємося в ранньому дитинстві протягом едипової фази розвитку. Внаслідок особливого характеру взаємин з батьками у деяких дітей не виробляються подібні самообмеження і, відповідно, відсутнє основне

почуття моральності, тобто неефективна взаємодія Ід, Его і Супер Его [цит. за 41]. Німецький вчений Еріх Фром пояснював девіантну поведінку особистості через певні психологічні механізми, такі як конформізм, руйнівна поведінка за допомогою яких людина вирішує проблеми і суперечності між прагненням ствердити себе як індивідуальність і прагненням бути частиною певної людської спільноти [цит. за 56]. Причинами девіантної поведінки, на думку А. Адлера, є недостатня або викривлена компенсація почуття неповноцінності, а представники екзистенційно-гуманістичного напрямку психології В. Франкл, К. Хорні причиною поведінкових девіацій вважали «екзистенційний вакуум» - стан тривоги, духовної пустки відсутності чи втрати сенсу життя [цит. за 11].

Вивченням проблеми проявів девіантної поведінки присвячено багато досліджень українських психологів таких як Т. Гарасимів, І. Козубовська, У. Михайлишин, В. Оржеховська, Н. Пихтіна, О. Тарновська, Л. Терещенко, Н. Токарева, Т. Федорченко, М. Фіцула, О. Христук, , А. Шамне та інші [11; 21; 29; 34; 37; 48; 50; 51; 52; 55; 56; 61].

Девіантна поведінка тлумачиться як поведінка, яка не відповідає існуючим у суспільстві нормам, правилам, ролям. На думку О. Христук, девіантною є поведінка, яка відрізняється від інституціалізованих очікувань, тобто тих очікувань, що приймаються та признаються законними усередині соціальної системи [56]. Це така поведінка, за якої спостерігаються відхилення хоча б від однієї із суспільних норм поведінки, а саме: правових норм, моральних норм, естетичних та етичних норм. І. Кошова та О. Змановська визначають цей феномен, як стійку поведінку особистості, що відхиляється від найважливіших соціальних норм і наносить збитки як суспільству, так і самій особистості, супроводжуючись соціальною дезадаптацією [2]. Н. Токарева, спираючись на думку В. Менделевича, означає цей феномен, як систему вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, не адаптивності, порушенні процесу само актуалізації або у вигляді

ухилення від морального та естетичного контролю над власною поведінкою [51, с.68]. У. Михайлишин, розкриваючи сутність девіантної поведінки, називає її такою, яка не відповідає суспільно прийнятним нормам [29].

Залежно від засобів взаємодії людини з оточуючою реальністю і порушень тих чи інших норм суспільства девіантна поведінка, на думку багатьох психологів, поділяється на:

- делінквентну поведінку (антисоціальну);
- аддиктивну поведінку;
- суїцидальну поведінку
- агресивну поведінку;

Делінквентну поведінку розглядають у рамках проблеми протиправної поведінки особистості. Термін «делінквентна поведінка» є похідним від терміна «делінквент» – правопорушник (в англо-американському праві), невіддільним від якого в англо-американському праві є термін «делікт» – будь-яке правопорушення. Делінквентна поведінка (від лат. *delinquens* – «проступок, провина») – це протиправна поведінка, дії конкретної особи, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві і в даний період законів, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку. Делінквентна поведінка – це поведінка, яка полягає у вчиненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, вандалізму, графіті через недоліки у своєму вихованні. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні – це некримінальні правопорушення чи протиправна поведінка дітей та підлітків. Поняття «делінквентна поведінка» переважно застосовується для позначення протиправної поведінки неповнолітніх, що відхиляється від правових норм. Щодо дорослих правопорушників, то їх поведінка класифікується як «кримінальна поведінка». Детермінантами делінквентної поведінки

неповнолітніх є особливості особистості неповнолітнього, дисфункції соціальних інститутів, вплив суспільно-групових чинників [41].

Терміном «адиктивна поведінка» (від англ. addiction – схильність, згубна звичка, залежність) позначають порушення поведінки особистості, що виникає в результаті зловживання певними речовинами, що змінюють психічний стан людини (алкоголь, паління, наркотики тощо). Виникає вона в результаті нестримного бажання переживати надмірні емоції за допомогою штучної зміни свого психічного стану, своєрідного відходу, втечі від реальності. Людина, замість гармонійного життя, активізується в якомусь одному напрямі, зосереджується на вузько спрямованій сфері діяльності, ігноруючи інші сфери. Адиктивна поведінка не є спадковою схильністю, вона є результатом відходу від вирішення складних стресових ситуацій, соціальних проблем, невдач, життєвих перешкод. Тобто, чинники виникнення такої залежності різні, але головна роль належить особливостям переживання особистістю своєї життєвої ситуації. «Слабкість» такої особи – це недостатній самоконтроль й самодисципліна, не сформованість або відсутність функції прогнозу поведінки, низька адаптивність та стійкість до можливих впливів, схильність неадекватно реагувати на ситуацію фрустрації, невміння знаходити конструктивний вихід із конфлікту, відмова від активності за найменших труднощів, часто поряд із завищеним рівнем домагань тощо. Люди з адикцією мають своєрідні психологічні особливості: комплекс неповноцінності, що поєднується із зовнішнім виявленням переваги над іншими, прагнення говорити неправду, звинувачувати інших, знімати з себе відповідальність приймати рішення, прагнення до стереотипної поведінки, залежність, тривожність У результаті особистість прагне пережити стан задоволення, радості, але не бачить природних шляхів до цього, оскільки від повсякденної діяльності очікує лише на негативні емоції. Тому в неї виникає бажання змінити свій психічний штучним психоактивними речовинами. Необхідно зазначити, що, крім психоактивних речовин, об'єктами залежності можуть бути й їжа, ігри, секс, релігія й

релігійні культу тощо. Отже, адиктивна поведінка може виявитися у порушеннях харчової поведінки (переїданні, голодуванні, відмові від їжі тощо); гемблінгу (ігровій залежності); релігійному фанатизмі (сліпому наслідуванні ідеї релігійного культу деструктивної спрямованості) [41].

Суїцидальна поведінка (від лат. *sui* – само, *caedere* – вбивати), тобто самогубство або його спроба, крайній вид аутоагресії, спрямований на виведення особистості із кризової ситуації, усвідомлення перебування в якій є для неї нестерпним і з якої вона не бачить іншого виходу (хоча об'єктивно такий вихід можна знайти). Мотивами суїцидальної поведінки можуть бути: переживання образи, самотність, відчуженість, неможливість бути зрозумілим, фінансові проблеми, нерозділене кохання, ревності, розлучення, почуття провини, незадоволеність собою, страх перед приниженням чи покаранням, почуття помсти, бажання привернути до себе увагу, наслідування тощо. Людина переживає безнадійність, безпомічність через фрустровані психологічні потреби вищого порядку і через звуження свідомості мислення і працює за логікою: або негайне вирішення проблеми, або смерть. Розрізняють істинний суїцид, викликаний бажанням померти через втрату сенсу життя, демонстративний суїцид як засіб привернути до себе увагу, закликати на допомогу в несприятливих життєвих ситуаціях і прихований суїцид – дії, що супроводжуються високою ймовірністю летального наслідку через їх невиправдану ризикованість, екстремальність тощо [41].

Агресивна поведінка (від лат. *aggressor* – нападаю) особистості є однією з найбільш складних проблем в житті людини, бо вона є складовою всіх інших поведінкових девіацій і яка набуває в них різних форм прояву. У структурованому вигляді агресія проявляється у вигляді агресивної поведінки або агресивних дій. Агресія - це одна із форм реагування на різні неприйнятні у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, які викликають стрес, фрустрацію. Агресивні дії виступають в якості: засобів досягнення якоїсь мети; способу психологічної розрядки; способу

задоволення потреб в самореалізації і самостверженні [33]. Це небажана або шкідлива поведінкова девіація, яка спрямована на інших людей, тварин або на самого себе. Така поведінка може бути проявом різних емоцій, включаючи роздратування, страх, злість, ворожість, гнів, ненависть, ревності, недовіра тощо. Основними формами прояву агресивної поведінки є: фізична агресія застосування фізичної сили проти іншої особи); непряма агресія (дії, які обхідними шляхами направлені на іншу особу, а саме плітки, неадекватні принизливі жарти); негативізм, спрямований проти встановлення правил, опозиційна манера поведінки проти авторитету; підозрілість (недовіра до інших людей, яка ґрунтується на переконанні, що вони мають намір зашкодити); вербальна агресія (вираження своїх почуттів через сварки, образи, приниження); схильність до роздратування; аутоагресія (агресія спрямована на самого себе). До такої поведінки людина вдається через недоліки соціальної адаптації, коли конфліктує з оточенням, неадекватно засвоює та порушує моральні норми, завдаючи шкоди іншим [36. с. 488].

Основними причинами прояву агресивності є: бажання привернути до себе увагу однолітків, батьків та інших дорослих, одержати бажаний результат, бажання бути лідером, принизити іншого з метою підкреслити свою вищість[60].

1.2 . Детермінанти поведінкових девіацій особистості

Норми та девіації незалежно від епохи вважалися мінливими поняттями та змінювалися із плином часу. У мирні часи ці зміни були обумовлені політичними, економічними, культурними та іншими передумовами та здійснювалися як еволюційним, так і революційним шляхом. Під час війн межа між нормою та девіацією у суспільній свідомості стирається значно швидшими темпами. Враховуючи сучасну соціально-політичну ситуацію в нашій державі вирішення проблеми поведінкових девіацій є актуальною і вимагає конструктивніше підходити до дослідження

суб'єктивної сторони прояву соціальних відхилень та розвиток навичок вирішувати проблеми соціально схваленими способами.

Накопичені науковцями знання про девіантну поведінку особистості дозволяють стверджувати, що ми маємо справу з надзвичайно складною формою соціальної поведінки особистості, яка детермінується системою взаємообумовлених факторів її генезису [58].

Детермінізм (лат. *determinatio* – обмеження, визначення) – це форма причинної зумовленості певних змін від сукупності обставин, що випереджають у часі дані утворення і викликають їх, визнання необхідності вивчати закономірні залежності психічних явищ від факторів, які їх породжують [40]. Тобто, поведінкові та ментальні події не є випадковими, а обумовлені дією специфічних причинних (каузальних) факторів, жодна подія не відбувається випадково, а завжди має свою причину, на основі якої її можна передбачити та пояснити.

Питання детермінації поведінкових девіацій є одним з найбільш захоплюючих завдань психології і становить серйозну наукову проблему, через те, що типів порушень правил так само багато, як багато соціальних норм і цінностей. Крім того, норми різних культур, а також субкультур навіть в межах одного суспільства істотно різняться, те, що є нормативним для одного співтовариства, може бути відхиленням в іншому. Девіацію (відхилення) зазвичай визначають як невідповідність наявній нормі або набору норм, прийнятих значною частиною людей в групі або суспільстві. В жодному суспільстві неможливо провести лінію і просто розділити людей на тих, хто відхиляється від норм, і тих, хто їм слідує. Закони - це норми, які визначаються владою в якості принципів, яких повинні дотримуватися всі громадяни [24].

Детермінанти девіантної поведінки визначаються залежно від концептуального бачення даного феномену (соціальні, біологічні та психологічні чинники) і відповідно вони по різному розглядаються в межах основних теоретичних напрямків вивчення особистості. Соціологічні

концепції основними чинниками девіантної поведінки вважають соціальні умови існування суспільства та проблеми, що виникають у соціумі (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс та ін.). Біологічні концепції пояснюють виникнення девіантної поведінки спадково-генетичними, фізіологічними, конституційними та іншими вродженими та набутими особливостями індивіда (Ч. Ломброзо, Ф. Гальтон, Е. Кречмер, К. Лоренц). Найбільш цікавими з точки зору вивчення психології девіантної поведінки є психологічні концепції, тому в нашій роботі ми приділили їм найбільше уваги [11].

Психологічні концепції пояснюють виникнення девіацій психологічними механізмами функціонування і розвитку особистості. Чинники порушень поведінки пояснюються відповідно до загального розуміння особистості в кожній теорії. Серед теорій, які вивчають девіантну поведінку виокремлюють: психоаналітичні (психодинамічні), поведінкові (біхевіоризм), когнітивні, гуманістичні, екзистенційні та ін. Представник психодинамічної концепції (З. Фройд, А. Адлер) відхилення в поведінці пояснює конфліктом між несвідомими потягами та соціальними обмеженнями, основним чинником девіацій, розладів та психопатології є неусвідомлені інстинктивні потяги та їх витіснення свідомістю. Чим більше людина усвідомлює себе, чим сильніше в неї Ego, тим менше схильна до неврозів та інших поведінкових розладів, виникнення девіацій пов'язують з комплексом неповноцінності та неправильним стилем життя, що формується в дитинстві. Концепції неофрейдизму (К. Хорні, Е. Еріксон) розглядають особистість як результат впливу соціокультурного оточення, а джерела девіантної поведінки вбачають у відсутності емоційного контакту та почуття захищеності та довіри в дитинстві. В дорослому віці такі неусвідомлені почуття спричиняють невротичні тенденції, залежність у відносинах або, навпаки, агресію та конфлікти з оточуючими. Представники біхевіоризму (Дж. Уотсон, Б. Скіннер) детермінантами будь-якої поведінки вважають впливи зовнішнього оточення, стимули, підкріплення, научіння, реакції.

Чинними девіацій вважали неправильний вплив та наuczіння з боку оточення, що створює паттерни, своєрідні зразки для копіювання. Механізмами, які підтримують поведінку є підкріплення, заохочення й покарання. Якщо поведінка отримує позитивне підкріплення, вона триває і продовжує розвиватися, якщо негативне – то поступово згасає. Поряд із даним напрямом, заслуговує на увагу теорія соціального наuczіння Альберта Бандури, в якій значне місце приділяється дослідженню девіантної поведінки. Він зазначав, що поведінка людини регулюється складними взаємодіями зовнішніх та внутрішніх факторів, соціальні процеси, як і когнітивні впливають на поведінку майже однаково. Формування поведінки за А. Бандурою відбувається шляхом засвоєння сприйнятих і запам'ятованих людиною моделей з оточення. Спостерігаючи за певними проявами поведінки й наслідками, до яких вона призводить, людина або відтворює ці моделі, або ні. Таким чином діти засвоюють агресивну, злочинну чи будь-яку іншу деструктивну поведінку, яку спостерігають в сім'ї чи у ЗМІ, якщо вона є привабливою для них чи має позитивні наслідки. Представник екзистенційної психології В. Франкл виокремлював основний мотиваційний чинник розвитку особистості – прагнення до смислу. Якщо людина не знаходить сенсу свого життя та діяльності вона переживає екзистенційний вакуум – негативне почуття пустки, безнадії, безглуздості свого існування, що зрештою призводить до агресивності, депресії, суїцидальної поведінки. У гуманістичній психології А. Маслоу детермінантами девіантної поведінки є блокування процесу саморозвитку, самоактуалізації, фрустрація вищих, духовних потреб, відсутність буттєвого способу життя, а також стани, які виникають внаслідок цього. Людина не може бути щасливою й реалізованою, якщо не прагне самоактуалізації та не реалізовує свій потенціал. Така особистість стає апатичною, депресивною, цинічною, агресивною, хворіє на неврози, має інші проблеми [11]. Узагальнюючи накопичений досвід науковців та спираючись на предмет нашого дослідження ми виокремили

такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості – соціальні, соціально-психологічні, педагогічні та індивідуально-психологічні.

До соціальних чинників відносяться: несприятливі соціально-економічні та політичні умови існування суспільства, деградація суспільної свідомості, ціннісно-нормативна невизначеність сучасного українського суспільства, протилежність декларованих та реальних цінностей та ідеалів, зниження життєвого рівня населення; засоби масової інформації з широким спектром культу насилля, аморальної поведінки, лібералізації статевої моралі тощо. Соціально-психологічні детермінанти – це несприятливі особливості взаємодії людини зі своїм найближчим оточенням, що призводить до відсутності або втрати психосоціальної ідентичності, соціальної дезадаптації, низькому соціальному статусі дитини та її неприйняття в колективі, соціальних конфліктах, утворенні неформальних організацій та груп у суспільстві, послаблення соціального контролю та соціальних зв'язків [58, с.

630]. В психологічній літературі все частіше зустрічається термін «порівняльна деривація», тобто майнове розшарування суспільства, наявність привілеїв у невеличкій кількості людей з одночасною відсутністю їх у більшості.

Педагогічні чинники виникнення поведінкових девіацій – це насамперед недоліки шкільної і сімейної виховної системи за статево-віковими та індивідуальними особливостями, які заломлюючись через внутрішню позицію дитини позначаються на розвитку особистості і виявляються у соціально-педагогічній занедбаності та важковиховуваності.

Індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки – це наявність певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації. Особливо велику роль відіграють порушення Я-концепції, особливості локусу контролю, рівень самоповаги особистості, низька самооцінка, дефекти здатності до саморегуляції, дефіцит особистісних ресурсів, не вміння ефективно використовувати механізми психологічного захисту, неадекватне сприйняття себе, депресія, страхи, переживання гніву,

самотності, емоційна замкненість, незадоволеність власним життям, деформація ціннісно-мотиваційної сфери тощо. Адже кожна людина прагне до позитивного Я-образу, відповідно ці складові переживаються як психотравмуючий стан, якого особистість хоче позбутися. Це спонукає її до вчинків зі знаком норми чи деструкції. Особистість постає перед вибором: або продовжувати переживати негативні емоції через невідповідність вимогам і нормам, або діяти в напрямку підвищення своєї самоповаги та самооцінки в поведінці, що спрямована проти цих норм. В останньому випадку бажання відповідати очікуванням суспільства зменшується, а прагнення ухилитися від них навпаки, зростає. Нова, негативна соціальна ідентичність формує і нові критерії самооцінки: те, що було погано в системі загальноприйнятих суспільних норм, стає хорошим у системі антинорм. Таким чином, утворюється порочне коло: здійснюючи антинормативні вчинки, особистість тим самим привертає до себе увагу, інтерес, отже, у власних очах, підвищує самоповагу. При цьому формується негативне ставлення до санкцій з боку “нормальних” людей, що поступово веде до зменшення частоти спілкування девіантної особистості з ними. Разом з тим відбувається активізація спілкування з девіантним середовищем, в якому деструктивні вчинки особистості схвалюються, закріплюючи відповідну мотивацію поведінки та суб’єктивний особистісний сенс такої поведінки для людини загалом [56].

1.3. Вікові аспекти поведінкових девіацій у підлітків

Україна сьогодні переживає серйозний переломний період, що характеризується посиленням соціального розшарування суспільства, девальвацією людських цінностей, зміною переконань та соціальних норм, невідповідністю соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства. Такі негативні перетворення у всіх сферах життя не сприяють гармонійному формуванню особистості. Особливо ці тенденції впливають на

підростаюче покоління, оскільки саме в цьому переломному віковому періоді відбувається становлення психологічних характеристик особистості підлітків, включення їх у систему соціальних взаємовідносин. Зміни в особистісному розвитку підлітків створюють девіантні паттерни у важких зіткненнях з вимогами суспільства, що потенційно може виявитися у соціально-дезадаптованій поведінці і створити підґрунття для виникнення девіантних реакцій та руйнівної моделі поведінки. Саме тому проблема вивчення поведінкових девіацій у підлітковому віці є гострою і нагальною, потребує перманентної уваги з боку всіх соціальних інститутів взагалі і психологів практиків зокрема, своєчасна, рання психологічна діагностика схильності молодого покоління до ненормативної поведінки та розробка і застосування комплексу заходів щодо психологічної корекції є особливо важливою.

Підлітковий вік - один з найбільш складних періодів розвитку людини. Не дивлячись на відносну короткочасність (з 11 до 15 років), він практично багато в чому визначає все подальше життя особистості. Саме у підлітковому віці переважно відбувається формування характеру та інших основ особистості.

Психологічна література визначає поведінкові девіації як систему вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам і виявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушень процесів самореалізації та ухиленні від морального та естетичного контролю особистості над власною поведінкою [11, с. 145]. Більшість вчених до характерних проявів девіантної поведінки підлітків відносять:

- тривалі порушення найважливіших суспільних норм на певному життєвому етапі;
- супроводження поведінки різноманітними проявами соціальної дезадаптації, яка у свою чергу, викликає невдоволення з боку інших людей [11; 21; 29;56].

Найбільш критичним для виникнення девіантної поведінки є підлітковий вік, що пов'язано із специфічним віковими особливостями дитини на цьому життєвому етапі. Ключовим моментом проблеми підліткових криз є біологічний фактор, а саме - процес статевого дозрівання і нестійкість в цьому віці різних фізіологічних систем, а в першу чергу, – нервової [32].

Делінквентні підлітки в цей період кризового розвитку, через гормональний вибух, характеризуються підвищеною сензитивністю та схильністю до паттернів деструктивної поведінки і відрізняються низьким рівнем особистісної зрілості. Для них характерна підвищена навіюваність, засвоєння асоціальних установок, слабкий контроль вітальних потягів, нездатність активно впливати на конфліктні ситуації, залежність від них, схильність до уникнення складних ситуацій або повне підпорядкування їм. У них часто нестійка самооцінка, що залежить від настрою, від зміни оточення, залежно від того, перед ким підліток оцінює себе, а також від гостроти й складності ситуацій. Низький рівень об'єктивності по відношенню до себе може виражатися також у тенденції до завищення самооцінки, що також не є сприятливим фактором ефективної соціалізації [32].

Саме в цей віковий період неадекватним може бути механізм формування рівня домагань, а це впливає на несформованість морально-етичних понять, слабкість навчальної мотивації, односторонній розвиток мотиваційно -потребової сфери, нездатність до тривалої роботи. Планування, контроль та прогнозування діяльності у цьому віці розвинені недостатньо, тому досягнення мети пов'язано або з пошуком легких, обхідних шляхів, або з пасивним очікуванням, коли мета буде досягнута кимось іншим, а підліток зможе скористатися вже готовими результатами [51].

Мотиви і потреби, що є визначальними чинниками людської поведінки в цьому віці неоднозначні. Підліток починає відчувати себе дорослим і хоче, щоб і навколишні визнавали його самостійність і значимість, приймали його особистість як рівноправного суб'єкта, а незадоволення цих потреб може

виражатися реакцією фрустрації, яка може виявитися у різних видах поведінкових девіацій.

У цілому для підлітків, схильних до делінквентної поведінки, характерна менша різноманітність захисних форм поведінки та надмірна їх ригідність, а це, в свою чергу, знижує їх адаптаційні можливості адаптації можливості. Епізоди крадіжок, вживання алкоголю і наркотиків, схильність до втеч і бродяжництва базуються спочатку на грі в «дорослого» з імітацією зовнішнього способу життя дорослих і лише пізніше, фіксуючись за механізмом умовного зв'язку, набувають характеру більш стабільних поведінкових стереотипів [33, с. 102]. Особистісна незрілість виступає в переважанні ігрових інтересів, невираженості реакцій на неуспіх і гіпертрофованості реакцій на успіх.

Слабкими у підлітковому віці є функції самоконтролю і саморегуляції. Через це формуються явища педагогічної занедбаності і декомпенсації її за рахунок шкільної дезадаптації. Нездатність до вольових зусиль і невміння долати труднощі, несформованість шкільних умінь і навичок перешкоджають створенню передумов для самостійної роботи, зростанню самосвідомості та посиленню пізнавальних інтересів. У цій ситуації вирішення наявних проблем підміняється привласненням зовнішніх атрибутів підліткового віку, які часто носять асоціальний характер. Це призводить до створення конфліктних ситуацій, грубих порушень дисципліни .

Підліткові порушення поділяють на дві категорії : екстерналізовані (гнів, ворожість, агресія, мстивість, злодійство, неправда), які виявляються в емоційних вибухах, ігноруванні прохань дорослих, навмисному докучанні іншим людям, обвинуваченні інших у своїх помилках, крайньому ступені уразливості, злостивості, злопам'ятності, частому вживанні лайок і непристойних виразів та інтерналізовані (сум, тривога, страхи, депресія, тенденція до відсторонення), які виявляються в емоційній замкненості, незадоволеності власним життям, відсутності самосприйняття [6, с. 85].

Більшість психологів визнають, що для підлітків, які мають стійкі відхилення в поведінці, характерні такі ознаки:

- деформація соціальних зв'язків (для неповнолітнього в нормі послідовність референтно значущих соціальних зв'язків має такий вигляд: сім'я, школа, неформальні групи, для підлітка з поведінковими відхиленнями на першому місці стоять норми і цінності неформальної групи, а що стосується норм та цінностей школи і сім'ї, вони або зовсім не значимі, або активно витісняються свідомістю);

- порушення процесів самоаналізу та самооцінки (самооцінка неадекватна (завищена або занижена), оскільки частіше за все формується на базі критеріїв оцінки поведінки значущої неформальної групи, з якою спілкується неповнолітній);

- різкий опір будь-якому виховному впливу та педагогічним вимогам (такі вимоги виходять із позицій моральних, культурних, правових та інших цінностей, які активно не приймаються такими підлітками [24]).

Таким чином, негативні девіації у поведінці підлітків зумовлені зазвичай тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. Тому, завдання психологів полягає у вивченні причин, проявів, особливостей та шляхів корекції поведінкових девіацій і тим самим сприяти гармонійному розвитку дитини.

Висновки до 1 розділу

За результатами проведеного аналізу психологічної літератури вивчення проблеми детермінант поведінкових девіацій можна підсумувати:

1. Середовище, в якому проходить становлення людини як соціальної особистості перебуває в постійній динаміці і кожна людина прагне стабільності, визначеності, впевненості у майбутньому існуванні, а порушення цих факторів призводить до неспокою, стурбованості, розгубленості,

тривожності, песимістичного сприйняття життя і як, правило, неадекватних поведінкових реакцій на впливи оточуючого соціального середовища.

2. Порушення соціальної поведінки – це система вчинків (або окремі вчинки), які суперечать прийнятим у даному суспільстві нормам і виявляються у вигляді порушень у збалансованості психічних процесів, неадекватності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді відхилень від морального і естетичного контролю за своєю поведінкою.

3. Девіантна поведінка (від лат. *deviation* – відхилення) – тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним та соціальним нормам і стереотипам. Психологія досліджує це явище з точки зору її мотиваційних компонентів, внутрішніх особливостей та чинників суб'єктивного світу особистості, що відхиляється від норми.

4. Залежно від засобів взаємодії людини з оточуючою реальністю і порушень тих чи інших норм суспільства девіантна поведінка, на думку багатьох психологів, поділяється на: деліквентну поведінку (антисоціальну); аддиктивну поведінку; суїцидальну поведінку та агресивну поведінку.

5. Питання детермінації поведінкових девіацій є одним з найбільш захоплюючих завдань психології і становить серйозну наукову проблему, через те, що типів порушень правил так само багато, як багато соціальних норм і цінностей.

6. Узагальнюючи накопичений досвід науковців та спираючись на предмет нашого дослідження ми виокремили такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості – соціальні, соціально-психологічні, педагогічні та індивідуально-психологічні.

7. Україна сьогодні переживає серйозний переломний період, що характеризується посиленням соціального розшарування суспільства, девальвацією людських цінностей, зміною переконань та соціальних норм, невідповідністю соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства. Особливо ці тенденції

впливають на підростаюче покоління, оскільки саме в цьому переломному віковому періоді відбувається становлення психологічних характеристик особистості підлітків, включення їх у систему соціальних взаємовідносин.

8. Зміни в особистісному розвитку підлітків створюють девіантні паттерни у важких зіткненнях з вимогами суспільства, що потенційно може виявитися у соціально-дезадаптованій поведінці і створити підґрунття для виникнення девіантних реакцій та руйнівної моделі поведінки.

9. Саме тому проблема вивчення поведінкових девіацій у підлітковому віці є гострою і нагальною, потребує перманентної уваги з боку всіх соціальних інститутів взагалі і психологів практиків зокрема, своєчасна, рання психологічна діагностика схильності молодого покоління до ненормативної поведінки та розробка і застосування комплексу заходів щодо психологічної корекції є особливо важливою.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Опис методів та процедури дослідження

Враховуючи теоретичні положення першого розділу роботи нами було організовано і проведено діагностичне дослідження психологічних детермінант поведінкових девіацій підлітків. Метою дослідження було визначення градації психологічних детермінант, що сприяють виникненню поведінкових девіацій серед підлітків. Особлива увага приділялася аналізу взаємозв'язків між особистісними характеристиками здобувачів освіти та їхніми поведінковими проявами в різноманітних соціальних контекстах.

У ході емпіричного дослідження було дотримано всіх стандартів та вимог до схожих експериментальних досліджень. Процедура підготовки і оформлення результатів передбачала розподіл на декілька етапів:

1) Підготовчий етап. Було проведено формування вибірки (44 учнів 8-9 класів) та здійснена підготовка методичного інструментарію.

2) Діагностичний етап. Збирання даних за допомогою анкетування, інтерв'ю та психологічних тестів, що дозволили оцінити особистісні характеристики та поведінкові тенденції підлітків.

3) Аналітичний етап. Дані, зібрані під час основного етапу, аналізувались за допомогою статистичних методів для ідентифікації ключових психологічних факторів, які можуть впливати на девіантну поведінку підлітків. На цьому ж етапі було розроблено узагальнюючу модель психологічних детермінант поведінкових девіацій.

4) Корекційний етап. Впровадження програми по корекції поведінкових девіацій у підлітків.

5) Заключний етап. Проведення і аналіз даних повторної діагностики здобувачів освіти експериментальної групи у порівнянні з результатами контрольної групи. Оформлення результатів дослідження, підготовка висновків.

Експериментальною базою дослідження стала Криворізька гімназія № 26, а вибірку респондентів склади здобувачі освіти 8-9 класів загальною кількістю 44 підлітка.

Для діагностики схильності до девіантної поведінки нами було використано опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки О. Орела, який є стандартизованим тестом-опитувальником, що зорієнтований на оцінювання схильності підлітків до здійснення девіантної поведінки. Опитувальник складається з низки психодіагностичних шкал, які мають на меті виміряти готовність до окремих видів девіантних дій.

В методиці передбачено корекцію на тенденцію респондентів вибирати соціально бажані відповіді. Шкали опитувальника поділяються на змістовні, які фокусуються на вимірюванні психологічного змісту різних, взаємопов'язаних форм девіантної поведінки, і службову, яка визначає схильність респондентів до надання соціально-схвалюваної інформації. Ця службова шкала також використовується для оцінки надійності результатів та корекції даних змістовних шкал залежно від вираженості установок на соціально бажане відповідання.

З метою визначення рівня соціально-психологічної адаптованості підлітків у діагностичному дослідженні було задіяно методику К. Роджерса і Р. Даймонда в адаптації Т. В. Снегірьової. Ми виходили з того, що рівень соціально-психологічної адаптації тісно пов'язаний з психологічними характеристиками індивіда та особливостями його поведінки. Шкала соціально-психологічної адаптованості базується на моделі взаємодії людини з соціальним оточенням і з самим собою. Ця модель виходить з концепції особи як активного суб'єкта власного розвитку, яка несе відповідальність за свою поведінку. Адаптованість визначається як відповідність між вимогами соціального оточення та особистісними уподобаннями, включаючи реалістичну самооцінку, особистісну активність, гнучкість та соціальну компетентність.

Шкала соціально-психологічної адаптованості включає 101 пункт, з яких 36 відображають критерії соціально-психологічної адаптованості, що частково збігаються з критеріями особистісної зрілості. До цих критеріїв належать: почуття власної гідності, повага до інших, відвертість у діяльності та відносинах, усвідомлення власних проблем та здатність їх вирішувати. Водночас, критерії дезадаптації (37 висловів) включають неприйняття себе і інших, наявність захисних механізмів у осмисленні власного досвіду, ухильне розв'язання проблем та негнучкість у поведінці.

У контексті девіантної поведінки важливо розуміти типи наявних акцентуацій, тому у емпіричному дослідженні було задіяно опитувальник Леонгарда-Шмішека. Відповідно до ключів до тесту рахуються загальні «сірі» бали по кожній шкалі. Від'ємний знак біля ключа означає негативну відповідь. Відповідності відповідей ключам у формі «+» та у деяких випадках «-» нараховуються як один бал. Потім цей «сірий» бал (кількість відповідей відповіді ключам) множиться на відповідний коефіцієнт, що формує показник акцентуації типу. Максимальний можливий показник для кожного типу акцентуації становить 24 бали. Висока вираженість певної риси, що визначається як акцентуація, відзначається при досягненні більше ніж 12 балів. Якщо жодна риса не перевищує цей поріг у 12 балів, тоді можна обчислити середній показник по всім десяти шкалам та зосередити увагу на тих якостях, чиї показники вищі за середній. Виявлення комбінацій акцентованих рис потребує додаткового аналізу, заснованого на теорії К. Леонгарда.

У діагностичному дослідженні був задіяний опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка). За допомогою цієї методики ми оцінили рівні фізичної агресії, вербальної агресії, непрямой агресії, негативізму, роздратованості, підозрливості, образи та відчуття провини серед підлітків. Кожна шкала визначає специфічні прояви агресії та ворожості.

Основні види реакцій, які диференціює цей інструмент, визначені А. Бассом та А. Даркі, включають: 1) Фізична агресія (застосування фізичної

сили проти інших осіб); 2) Непряма агресія (акти агресії, які не спрямовані безпосередньо на особу); 3) Дратівливість (схильність до негативних реакцій на зовнішні подразники); 4) Негативізм (опозиційна поведінка, що варіюється від пасивного опору до активного протистояння); 5) Уразливість (почуття образи та ненависті, що мотивується як реальними, так і уявними причинами); 6) Підозрілість (від недовіри до переконань про негативні наміри інших); 7) Вербальна агресія (вираження негативних емоцій через слова, що включає як форму (наприклад, крик), так і зміст (наприклад, погрози); 8) Почуття провини (внутрішнє переконання про власну неправоту та вину).

При розробці опитувальника було вжито заходів для мінімізації впливу суспільно схвалених відповідей. Кожне твердження опитувальника націлене на діагностику лише однієї форми агресії, що забезпечує чіткість та специфічність діагностики. Опитувальник складається з 75 тверджень, на які респонденти відповідають "так" або "ні", що дозволяє ефективно оцінювати різні аспекти поведінки. Результати опитувальника переструктуруються у відповідних в балах, де показники 10 балів та нижче вказують на низький рівень проявів відповідної реакції агресії чи ворожості, дозволяючи точно ідентифікувати різні поведінкові моделі серед підлітків.

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина) була використана для визначення зовнішнього або внутрішнього локус контролю. У випадку зовнішнього локусу, людина вважає, що події у її житті відбуваються під впливом зовнішніх обставин, таких як інші люди або випадок. Натомість, інтернальний локус контролю означає, що індивід сприймає значущі події як результат власних дій.

Локус контролю, характерний для людини, є сталою характеристикою, яка проявляється у всіх сферах її життя, включаючи як успіхи, так і невдачі, та впливає на всі галузі соціальної діяльності. Люди з екстернальним локусом контролю схильні до конформізму та поступливості. Вони зазвичай піддаються соціальному тиску і легко маніпулюються. 3

іншого боку, інтерналі відстоюють свою незалежність і рішуче протистоять спробам обмеження їх особистої свободи. Індивіди з внутрішнім локусом контролю ефективніше працюють самотійно, а не під наглядом чи при відеоспостереженні. Екстернали ж надають перевагу постійному спілкуванню. Екстернальність пов'язана з підвищеною тривожністю та схильністю до депресії.

У плані психокорекції, інтерналі схильні вибирати методи, які не передбачають прямого керівництва, тоді як екстернали більше орієнтовані на методи, що включають зовнішній контроль. Опитувальник РСК містить 44 пункти, що дозволяють оцінити екстернальність-інтернальність у міжособистісних і сімейних взаємовідносинах, а також в контексті здоров'я і хвороби.

Отже, емпіричне дослідження психологічних детермінант поведінкових девіацій у підлітків було ретельно організоване і проведене у Криворізькій гімназії № 26 з використанням комплексних методів, включаючи анкетування, інтерв'ю та психологічні тести. Дослідження проходило у кілька етапів: підготовчий, діагностичний, аналітичний, корекційний, і заключний, кожен з яких мав чіткі цілі та задачі, спрямовані на визначення взаємозв'язків між особистісними характеристиками підлітків та їх поведінковими проявами.

2.1. Аналіз результатів діагностичного дослідження

На першому етапі в рамках нашого дослідження ми провели аналіз даних, отриманих за допомогою опитувальника О. Орела, що діагностує схильність до девіантної поведінки серед підлітків. Опитувальник включав шкали, які оцінювали соціальну бажаність, схильність до порушення норм і правил, адиктивну поведінку, схильність до самопошкоджень, агресію та насильство, вольовий контроль, та деліквентну поведінку (рис. 2.1.1.).

Результати вказують на значну схильність підлітків до адаптації своїх відповідей згідно з соціально схвалюваними нормами (60 % вище норми), що може свідчити про високий рівень соціальної бажаності в отриманих даних. Така тенденція може впливати на достовірність результатів і вимагає додаткових методів корекції для аналізу.

Зокрема, наша увага зосередилася на високій частоті виявлених випадків схильності до порушення норм і правил (65 % вище норми), що підкреслює потенційну проблему в правопорушеннях або недотриманні загальноприйнятих соціальних вимог серед підліткової аудиторії. Також високий відсоток деліквентної поведінки (60 % вище норми) свідчить про серйозність проблеми девіації у поведінці підлітків задіяних у дослідженні.

Рис. 2.1.1. Результати діагностики за опитувальником визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел)

Підкреслимо, що результати опитувальника О. Орела показують відносно низький відсоток підлітків зі схильністю до самопошкоджень (20 %

вище норми), що може вказувати на менш виражені тенденції до такої поведінки у порівнянні з іншими девіаційними проявами. При цьому, агресія та насильство, хоч і виявлені на рівні 40 % вище норми, не досягають такого ж високого рівня, як порушення правил або деліквентна поведінка, проте все ще потребують уваги в контексті профілактичних і корекційних програм.

Вольовий контроль виявився проблемним для більшості підлітків (55 % вище норми), що може сприяти різноманітним формам девіаційної поведінки через недостатність самоконтролю і імпульсивні реакції.

На першому етапі нашого дослідження значна кількість підлітків показала схильність адаптувати свої відповіді до соціально схвалених норм, що може спотворювати достовірність результатів; особливо висока частота виявлена у сферах порушення правил та деліквентної поведінки, вимагаючи введення корекційних заходів для адекватного аналізу даних.

За результатами діагностики за опитувальником «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка) було визначено групи підлітків за різним рівнем агресивності (рис. 2.1.2.). Отримані статистичні дані вказують на значну диференціацію агресивних поведінкових реакцій у представленій групі респондентів.

Фізична агресія була виявлена на високому рівні у 50 % підлітків, що свідчить про значну схильність до виражених фізичних конфліктів. Середній рівень спостерігався у 15 %, а низький у 35% учасників діагностичного дослідження. Непряма агресія, яка включає акти агресії, що не спрямовані безпосередньо на особу, також проявлялась на високому рівні у 50 % респондентів. Це вказує на тенденцію у підлітків вдаватися до таких форм агресії, як злісне поширення чуток або псування майна.

Роздратування було найбільш поширене серед високого рівня агресії, з показником у 60 %, що може вказувати на низький поріг терпіння до подразників у значної частини учасників групи. Вербальна агресія також була висока і відмічалась у 40 % підлітків, підкреслюючи їх схильність до конфліктів через словесні вираження.

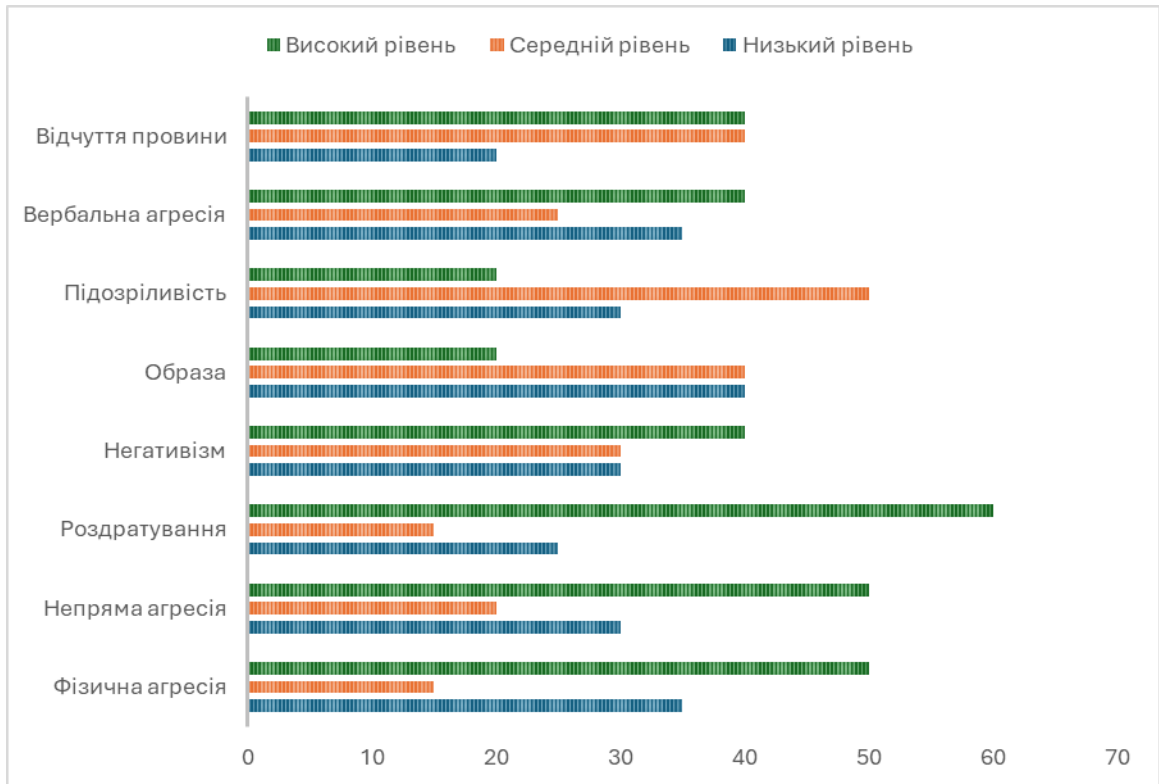

Рис. 2.1.2. Результати діагностики за опитувальником «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка)

Загалом, негативізм та образа на високому рівні були помітні у 40 % учасників, вказуючи на значну присутність ворожості у підлітковому віці та внутрішньої незадоволеності у взаєминах з оточенням. Високий рівень підозріливості, зафіксований лише у 20 % респондентів, що свідчить про менш виражену настороженість серед підлітків у порівнянні з іншими агресивними реакціями.

Отже, аналіз даних опитувальника «Діагностика стану агресії» підкреслює високу частоту агресивних реакцій серед підлітків, з особливими проявами фізичної агресії, роздратування та вербальної агресії, що вимагає розробки цільових психологічних втручань для зменшення цих тенденцій.

Аналіз статистичних даних за методикою соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. В. Снегирьової) дозволив визначити особливості цього параметру у здобувачів освіти

підліткового віку. Згідно з отриманими результатами, високий рівень адаптації виявлено у 15 % підлітків, середній рівень адаптації – у 45 %, а низький рівень адаптації – у 40 %.

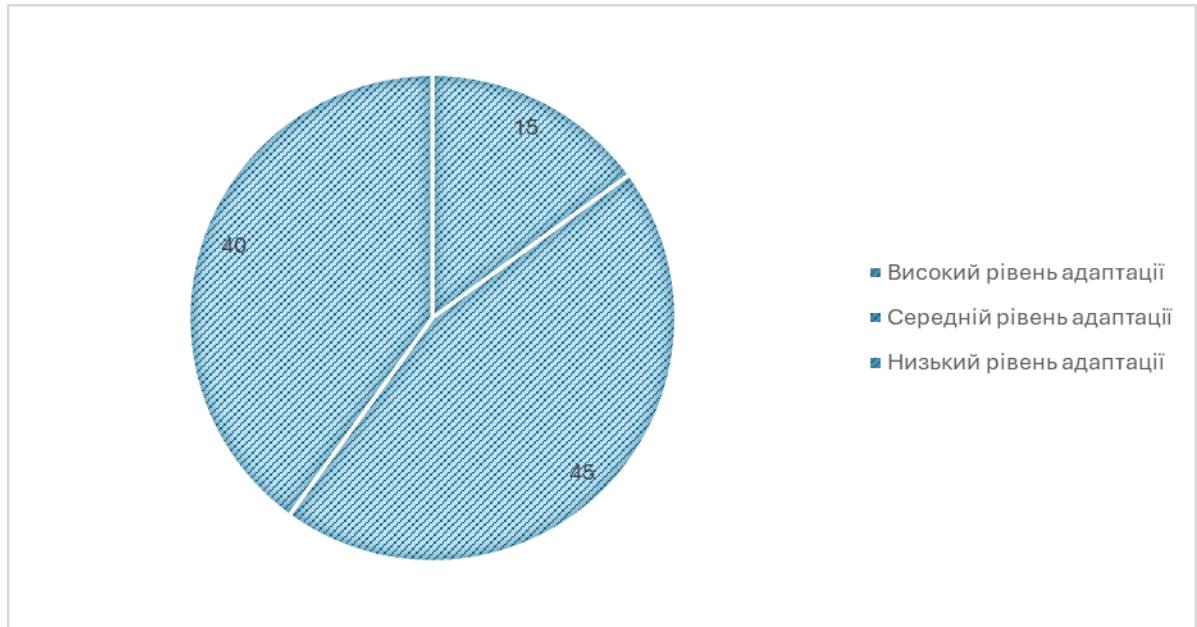

Рис. 2.1.4. Результати діагностики за опитувальником К. Роджерса і Р. Даймонда

Аналізуючи ці дані, можна зробити декілька важливих висновків. Перш за все, лише невелика частина підлітків (15 %) демонструє високий рівень адаптації, що свідчить про їх здатність ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем, легко адаптуватися до змін та вирішувати конфліктні ситуації. Ці підлітки, як правило, мають високий рівень самоконтролю та самостійності, що дозволяє їм успішно справлятися з труднощами. Більшість підлітків (45 %) мають середній рівень адаптації. Це означає, що вони здатні адаптуватися до соціальних умов, але можуть стикатися з певними труднощами у стресових ситуаціях або при значних змінах у середовищі. Їм може знадобитися додаткова підтримка та ресурси для підвищення рівня адаптації.

Значна частина підлітків (40 %) має низький рівень адаптації. Це є тривожним сигналом, оскільки такі підлітки можуть відчувати значні

труднощі у взаємодії з оточуючими, мати проблеми з емоційним контролем та страждати від високого рівня стресу. Вони можуть потребувати індивідуальної психологічної підтримки для покращення своїх адаптивних навичок та успішної інтеграції у соціальне середовище.

Для аналізу кореляційних зв'язків між основними характеристиками використовуваних методів діагностики в нашому дослідженні було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона, який є універсальним інструментом для визначення рівня лінійної залежності між змінними. Цей метод дозволяє встановити силу зв'язку між двома неперервними змінними. Аналіз зібраних даних проводився за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS Statistics версії 22.0. Кореляційний аналіз даних дослідження психологічних детермінант поведінкових девіацій у підлітків виявив значущі зв'язки між різними аспектами психоемоційного стану респондентів.

Згідно з отриманими даними кореляційного аналізу, були виявлені важливі зв'язки між різними аспектами психологічного стану підлітків. Зокрема, високий коефіцієнт кореляції ($r = 0.554$) було зафіксовано між шкалою «схильність до подолання норм і правил» та «фізична агресія», що вказує на сильний прямий зв'язок між схильністю підлітків порушувати встановлені норми та правила і проявами проявами агресивної поведінки, зокрема фізичної агресії. Такі результати можуть вказувати на те, що підлітки, які часто ігнорують або порушують правила, більш схильні до фізичних актів агресії. Така поведінка може бути обумовлена недостатнім розвитком соціальних навичок, самоконтролю, а також впливом негативного оточення.

Коефіцієнт кореляції ($r = 0.446$) було зафіксовано між адиктивною поведінкою і непрямюю агресією. Відмітимо, що адиктивна поведінка включає в себе залежність від шкідливих звичок, таких як куріння, вживання алкоголю або наркотиків. Непряма агресія, як правило, виражається через плітки, образи, маніпуляції та інші форми поведінки, які не є прямими актами насильства. Підлітки з адиктивною поведінкою можуть проявляти

непряму агресію як спосіб справлятися з внутрішніми конфліктами та емоційним дискомфортом.

Зафіксований кореляційний зв'язок між схильністю до самопошкоджень та вербальною агресією ($r = 0.532$) вказує на те, що підлітки, які схильні до самопошкоджень, часто використовують вербальну агресію як спосіб вираження своїх внутрішніх конфліктів і болю. Вербальна агресія може включати у собі крики, образи, знуцання та інші форми словесного насильства, які направлені як на інших, так і на самих себе.

Показовим для нашого дослідження була фіксація коефіцієнту кореляції між шкалою «агресія та насильство» та «відчуття провини» ($r = 0.414$). Підлітки, які часто проявляють агресію та насильство, можуть відчувати сильне почуття провини за свої дії. Це почуття провини може спричиняти додатковий стрес і негативно впливати на їх психоемоційний стан, що, в свою чергу, може призводити до подальшої агресії та насильства в замкнутому циклі.

Отримані результати кореляційного аналізу вказують на суттєві зв'язки між різними аспектами агресії, адиктивною поведінкою, схильністю до порушення норм і самопошкоджень у підлітків, що підкреслює необхідність цілеспрямованої психологічної підтримки для зниження рівня девіантної поведінки та підвищення їх соціально-психологічної адаптованості.

Висновки до розділу 2

Результати емпіричного дослідження дозволили визначити психологічні детермінанти, які провокують поведінкові девіації у підлітковому віці. Виявлено, що порушення встановлених правил та високий рівень агресивних проявів мають тісний зв'язок із недостатньою соціальною адаптацією та психологічною нестабільністю підлітків. Отримані статистичні дані також свідчать про важливість взаємодії різноманітних чинників, таких як вольовий контроль, схильність до адиктивної поведінки та особистісні

особливості, які впливають на формування девіантних тенденцій. Застосування комплексних методів діагностики допомогло нам не тільки ідентифікувати ключові психологічні фактори, а й визначити специфіку їх прояву в різних поведінкових моделях. Це відкриває шлях для розробки більш тонко налаштованих інтервенцій, спрямованих на реальні потреби сучасних підлітків.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між різними аспектами агресії, адиктивної поведінки, схильності до порушення норм і самопошкоджень. Зокрема, високий коефіцієнт кореляції між фізичною агресією та схильністю до порушення суспільних норм свідчить про прямий зв'язок між агресивними реакціями та поведінковою девіацією, підкреслюючи важливість розробки психоедукаційних та корекційних програм для підлітків. Ці результати допомогли виявити ключові напрямки для розробки корекційної програми спрямованої на зменшення рівня девіантної поведінки та підвищення соціально-психологічної адаптованості підлітків.

РОЗДІЛ III.

ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

3.1. Опис корекційної програми поведінкових девіацій підлітків

Корекційна програма поведінкових девіацій підлітків включала систематичний підхід до виховання необхідних соціальних та емоційних навичок, які допомагають підліткам адаптуватися та взаємодіяти в різних життєвих ситуаціях. Програма зосереджена на використанні інтерактивних методів навчання, таких як рольові ігри, медитації, вправи на саморефлексію та групові дискусії, що сприяють глибшому осмисленню та усвідомленню власної поведінки.

Основна мета програми полягала у забезпеченні підлітків інструментами для розвитку вміння ефективно керувати своїми емоціями, підвищити самооцінку, розвинути навички конструктивної взаємодії та конфліктної компетенції. Дана програма покликана формувати у здобувачів освіти відповідальне ставлення до власних вчинків та навколишнього середовища.

При розробці програми було визначено основні завдання: 1) Розробити та впровадити ефективні стратегії для розвитку самоконтролю й саморегуляції; 2) Навчити підлітків виражати власні емоції в соціально прийнятний спосіб; 3) Сформуванню вміння вирішувати конфлікти без ескалації агресії; 4) Стимулювати розвиток здорових міжособистісних відносин через покращення комунікативних навичок; 5) Виховати свідоме ставлення до здоров'я та формування здорових життєвих звичок; 6) Підвищити академічну мотивацію та зацікавленість у навчальному процесі.

Програма корекції поведінкових девіацій була реалізована у формі пілотного тренінгового проєкту серед учнів 8-9 класів Криворізької гімназії № 26. Експериментальна група складалась з 20 учнів, які були вибрані на основі

попереднього анкетування, спрямованого на ідентифікацію наявності поведінкових проблем.

Корекційна програма впроваджувалась у декілька взаємопов'язаних етапів. На першому етапі було проведено анкетування серед здобувачів освіти для визначення їхніх індивідуальних особливостей, поведінкових тенденцій та вже існуючих соціальних навичок.

На другому етапі з учнями експериментальної групи було проведено серію тренінгових занять. Усього було проведено 10 тренінгових занять, кожне з яких відбувалось раз на тиждень протягом одного навчального семестру. Заняття проводились у формі інтерактивних тренінгів, де учасники могли активно взаємодіяти, виконувати практичні завдання та участь у дискусіях. Важливою складовою цього етапу було використання щоденників самоспостереження, які учні вели протягом усієї програми, що дозволило відслідковувати зміни в їх поведінці та ставленні.

На заключному етапі була здійснена оцінка результатів корекційної програми. По завершенню роботи тренінгової групи було проведено повторне анкетування та здійснено аналіз щоденників самоспостереження для оцінки змін у поведінці учасників. У додаток до цього кожен учасник експериментальної групи (так само як і учасники контрольної групи) повторно пройшли діагностичне дослідження, яке дублювало перелік методик задіяних на початку експерименту. Це дозволило оцінити ефективність програми та визначити потреби для подальшої профілактичної та корекційної роботи.

ЗАНЯТТЯ № 1

Тема тренінгу: «Впорядкованість поведінки через самоконтроль»

- **Мета:** розвивати навички саморегуляції та контролю імпульсів.
- **Основні інструменти.** Медитація "Тиха хвилина", вправа "Дихання 4-7-8", рольові ігри на тему імпульсивних вчинків.
- **Очікувані результати:** підвищення здатності до самоконтролю та зниження імпульсивних реакцій.

ЗАНЯТТЯ № 2

Тема тренінгу: «Конструктивне спілкування з однолітками та дорослими»

- **Мета:** навчання конструктивним моделям взаємодії з однолітками та дорослими.
- **Основні інструменти.** Техніки асертивності "Говоримо чітко", вправа "Ходіння в моїх черевиках" для розвитку емпатії.
- **Очікувані результати:** покращення навичок спілкування та зменшення конфліктів.

ЗАНЯТТЯ № 3

Тема тренінгу: «Методи та стратегії конструктивного розв'язання конфліктів»

- **Мета:** освоєння методів конструктивного вирішення конфліктів.
- **Основні інструменти.** Техніка переговорів "Виграш-виграш", рольові ігри "Конфліктний кут".
- **Очікувані результати:** уміння розпізнавати конфлікти та ефективно їх вирішувати.

ЗАНЯТТЯ № 4

Тема тренінгу: «Підвищення самооцінки та розвиток самоповаги»

- **Мета:** підвищення самооцінки та самоповаги, зниження вразливості до негативного впливу.
- **Основні інструменти.** Вправа "Дерево якостей", мотиваційний тренінг "Я можу".
- **Очікувані результати:** зростання внутрішньої стабільності, зменшення залежності від сторонньої думки.

ЗАНЯТТЯ № 5

Тема тренінгу: «Розвиток відповідального ставлення до особистих вчинків»

- **Мета:** виховання відповідального ставлення до власних вчинків.

- **Основні інструменти.** Відеоаналіз "Послідовність дій", рефлексивна вправа "Мій вибір".
- **Очікувані результати:** розвиток здатності приймати відповідальність за власні рішення.

ЗАНЯТТЯ № 6

Тема тренінгу: «Ефективне подолання стресу та навички релаксації»

- **Мета:** навчання методам ефективного подолання стресових ситуацій.
- **Основні інструменти.** Техніка "Боді-скан", медитація "Спокійний океан", дихальна вправа "Ритмічне дихання".
- **Очікувані результати:** зниження рівня стресу, підвищення стресостійкості.

ЗАНЯТТЯ № 7

Тема тренінгу: «Підтримка та розвиток соціальної адаптації у колективі»

- **Мета:** підтримка адаптації в соціальній групі та колективі.
- **Основні інструменти.** Рольові ігри "Сценарії взаємодії", соціальна симуляція "День в новому класі".
- **Очікувані результати:** покращення взаєморозуміння з однолітками, розвиток соціальних навичок.

ЗАНЯТТЯ № 8

Тема тренінгу: «Формування та підтримка здорових життєвих звичок»

- **Мета:** формування здорових поведінкових звичок.
- **Основні інструменти.** Вправа "Здоров'я 101", практичне заняття "Рух заради здоров'я".
- **Очікувані результати:** розвиток навичок підтримки фізичного та психічного здоров'я.

ЗАНЯТТЯ № 9

Тема тренінгу: «Управління гнівом через самоконтроль і внутрішню гармонію»

- **Мета:** розвиток навичок управління гнівом та агресією.

- **Основні інструменти.** Вправа "Стоп-кадр", техніка "Тайм-аут для емоцій".
- **Очікувані результати:** зменшення випадків агресивної поведінки.

ЗАНЯТТЯ № 10

Тема тренінгу: «Мотивація та залучення до академічного навчання»

- **Мета:** стимулювання інтересу та мотивації до навчання.
- **Основні інструменти.** Мотиваційний семінар "Цілі для успіху", інтерактивна гра "Вчимось з задоволенням".
- **Очікувані результати:** підвищення академічної мотивації, поліпшення учбових результатів.

3.2. Результати формувального експерименту по вивченню психологічних детермінант поведінкових девіацій у підлітковому віці

З метою оцінки результативності програми корекції поведінкових девіацій здобувачів освіти підліткового віку було проведено повторне діагностичне дослідження (за тим самим переліком методик, що і першого разу). Аналогічне дослідження було організовано з респондентами експериментальної і контрольної групи.

Узагальнення результатів повторного діагностичного дослідження представлено у мал. 3.2.1.- 3.2.3.

На першому етапі було проведено порівняльний аналіз даних, отриманих з опитувальника О. Орела на діагностику схильності підлітків до девіантної поведінки (рис. 3.2.1.). У графіку нижче показані

Згідно з результатами порівняльного аналізу даних, отриманих з опитувальника О. Орела на діагностику схильності підлітків до девіантної поведінки, були виявлені значні розбіжності між контрольною та експериментальною групами.

По-перше, показник соціальної бажаності в контрольній групі склав 65 %, тоді як в експериментальній групі він дорівнював 35 %. Це свідчить про зниження рівня соціальної бажаності серед підлітків, які пройшли

корекційну програму, що може вказувати на їхню більшу щирість та відкритість після корекційного втручання. Схильність до подолання норм і правил в обох групах залишилася на однаковому рівні, складаючи 50 %. Цей результат вказує на те, що корекційна програма не вплинула на прагнення підлітків до порушення встановлених норм і правил. При цьому, рівень адиктивної поведінки знизився з 55 % у контрольній групі до 45 % в експериментальній групі. Це свідчить про зменшення схильності до адиктивної поведінки серед підлітків, що пройшли корекційну програму і є позитивним результатом втручання.

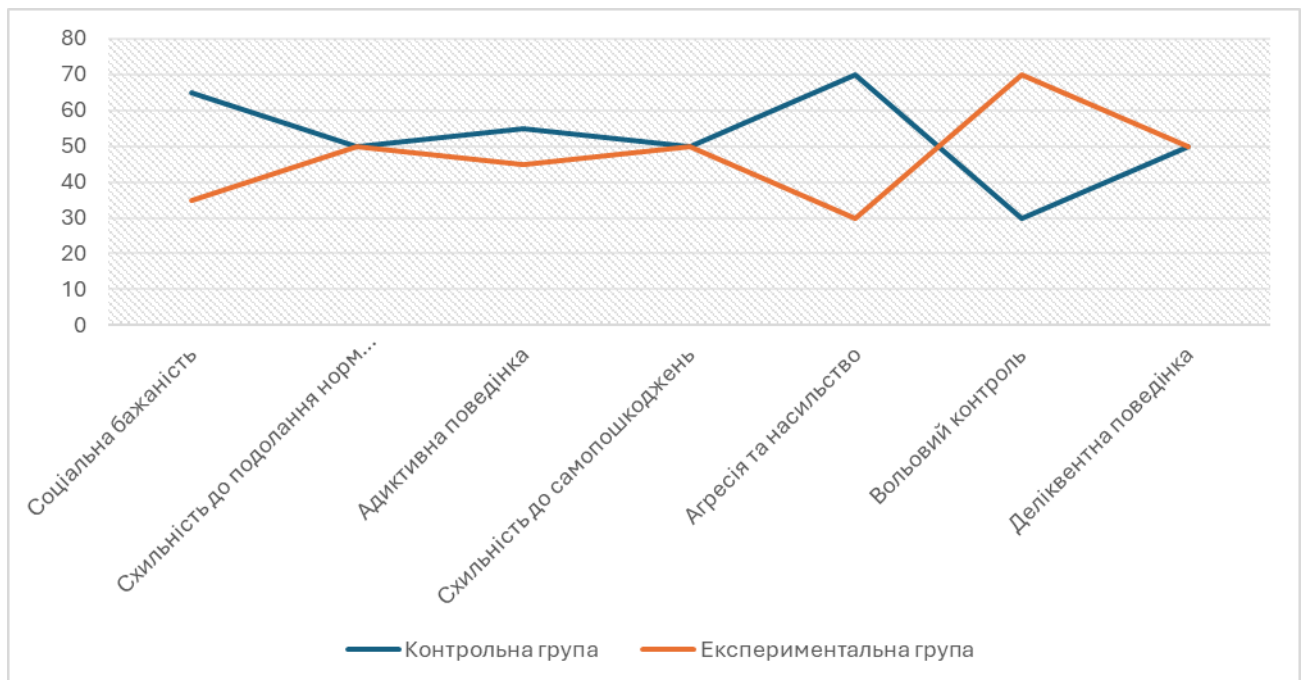

Рис. 3.2.1. Порівняльні результати діагностики за опитувальником визначення схильності до девіантної поведінки у контрольній та експериментальній групі.

Схильність до самопошкоджень залишилася стабільною в обох групах, складаючи 50 %. Значне зниження рівня агресії та насильства було зафіксоване в експериментальній групі, де цей показник склав 30 % у

порівнянні з 70 % у контрольній групі. Це вказує на ефективність корекційної програми у зменшенні рівня агресивної поведінки серед підлітків. При цьому рівень вольового контролю в експериментальній групі значно підвищився до 70 % у порівнянні з 30 % в контрольній групі. Це свідчить про значне зростання здатності підлітків контролювати свої імпульси після проходження корекційної програми.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз даних показав, що експериментальна група демонструє суттєві позитивні зміни у таких аспектах, як соціальна бажаність, адиктивна поведінка, агресія та насильство, а також вольовий контроль. Ці результати вказують на ефективність програми корекції поведінкових девіацій, особливо в контексті зниження рівня агресивної поведінки та підвищення вольового контролю серед підлітків.

Порівнюючи результати респондентів контрольної та експериментальної групи ми помітили значні відмінності у показнику агресії (рис. 3.2.2.). Отримані дані дозволили визначити, що показник фізичної агресії в контрольній групі склав 60 %, тоді як в експериментальній групі він дорівнював 40 %. Це свідчить про значне зниження рівня фізичної агресії серед підлітків, які проходили експериментальне втручання, що може бути результатом підвищення рівня самоконтролю та зменшення імпульсивних реакцій.

По шкалі «непряма агресія» також відслідковується значне зниження в експериментальній групі до 30 % у порівнянні з 70 % у контрольній групі. Така зміна вказує на зменшення рівня непрямой агресії, що може бути пов'язано з розвитком у підлітків більш конструктивних способів вираження своїх емоцій та конструктивізації реакцій на фрустраційні ситуації.

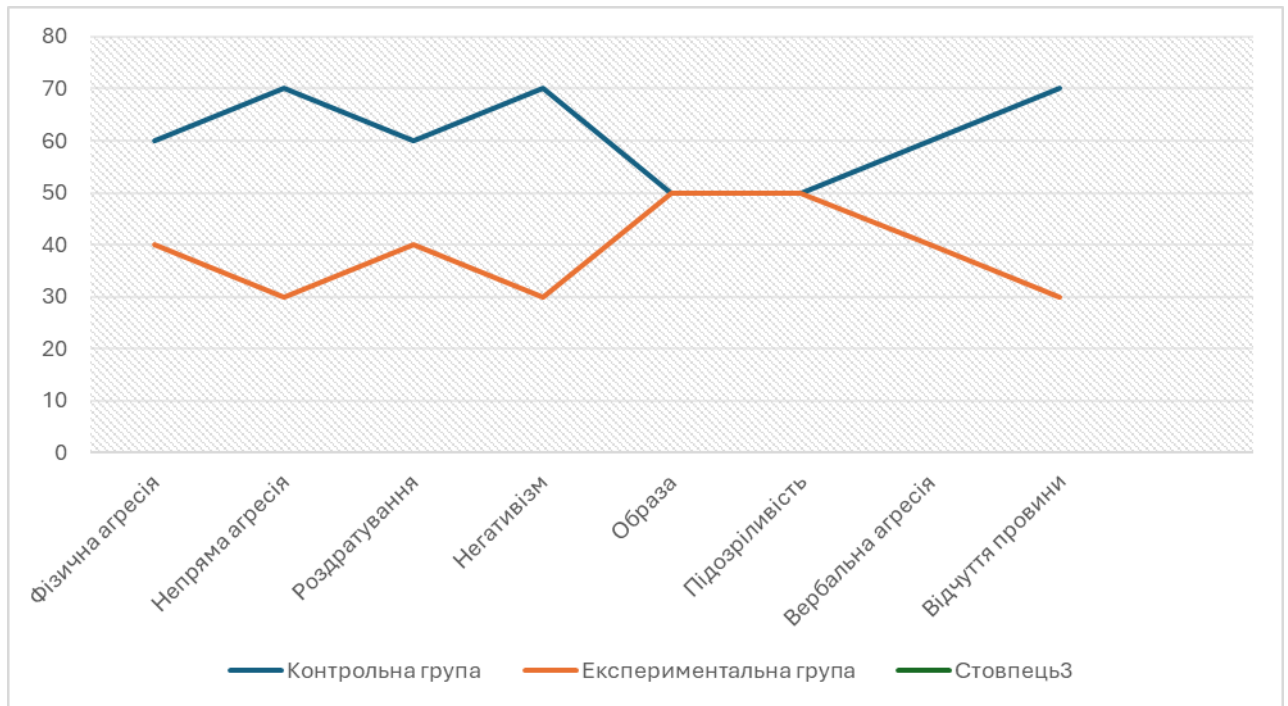

Рис. 3.2.2. Порівняльні результати діагностики за опитувальником «Діагностика стану агресії» в експериментальній і контрольній групі.

Показник роздратування в експериментальній групі склав 40 %, тоді як у контрольній групі він дорівнював 60 %. Це свідчить про значне зниження рівня роздратування, що може бути наслідком покращення емоційної регуляції та зниження стресових реакцій. Негативізм також зазнав змін, що проявилось в тому, що в експериментальній групі показник знизився до 30 % у порівнянні з 70 % у контрольній групі. Це вказує на те, що підлітки, які брали участь у програмі, стали менш схильними до негативізму, що може бути результатом формування позитивнішого світогляду та зниження опору до соціальних норм і правил.

При цьому, показники образи та підозріливості залишилися стабільними і становили по 50 % в обох групах. Це свідчить про те, що ці аспекти агресивної поведінки не зазнали суттєвих змін під час проведення експерименту, що вказує на необхідність додаткових заходів для корекції цих аспектів. На відміну від цих даних, вербальна агресія значно знизилася в експериментальній групі до 40 % у порівнянні з 60 % у контрольній групі. Ця

зміна вказує на зниження рівня вербальної агресії, що може бути наслідком навчання підлітків більш ефективним комунікативним стратегіям та розвитку навичок асертивності.

Найбільш значне зниження відзначалося в показнику відчуття провини. В експериментальній групі цей показник склав 30 % у порівнянні з 70 % у контрольній групі, що свідчить про зменшення відчуття провини серед підлітків після втручання. Це може бути пов'язано з підвищенням рівня самоприйняття та розвитку більш здорових механізмів внутрішньої самооцінки.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз даних за методикою Баса-Дарки показав, що експериментальна група демонструє суттєві позитивні зміни у таких аспектах, як фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, вербальна агресія та відчуття провини. Ці результати вказують на ефективність втручання у поведінку підлітків, особливо в контексті зниження рівня різних форм агресії та негативних емоційних станів, що свідчить про успішну корекцію поведінкових девіацій та сприяє покращенню загального психологічного стану учасників експерименту.

Аналіз статистичних даних за методикою соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. В. Снегирьової) дозволив побачити відмінності у контрольній та експериментальній групі за показником рівня адаптації (рис. 3.2.3.).

Отримані результати показали, що реалізація корекційної програми в експериментальній групі мала суттєвий вплив на зменшення низького рівня адаптації серед підлітків. Це видно при порівняльному аналізі, де показник низького рівня адаптації в контрольній групі складав 40 %, а в експериментальній групі цей показник знизився до 15 %. Це свідчить про значне поліпшення сформованості адаптаційних механізмів серед підлітків, які брали участь у тренінговій програмі.

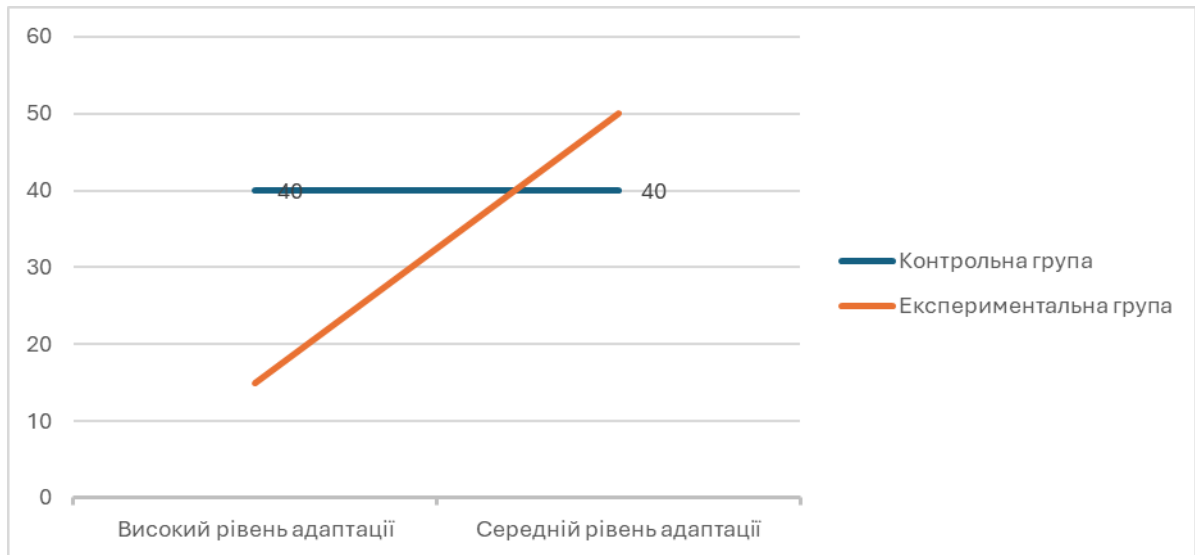

Рис. 3.2.3. Порівняльні результати контрольної діагностики опитувальником К. Роджерса і Р. Даймонда

При цьому, спостерігається збільшення кількості підлітків у експериментальній групі, які демонструють високий рівень адаптації (з 20 % до 35 %). Це вказує на ефективність програми корекції у підвищенні здатності підлітків ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем, адаптуватися до змін та вирішувати конфліктні ситуації. Середній рівень адаптації також покращився у експериментальній групі і зріс на 10 % (за рахунок зменшення низького рівня). Такі дані свідчать про підвищення загальної стабільності та психологічної резистентності учасників програми, що дозволяє їм з більшою ефективністю справлятися з життєвими викликами та нестабільними умовами життя.

Висновки до розділу 3

Корекційна програма поведінкових девіацій підлітків розроблена з метою активізації необхідних соціальних та емоційних навичок для адаптації та взаємодії у різноманітних життєвих ситуаціях була розроблена на основі результатів діагностичного дослідження і мала чітко визначену структуру. Розроблена тренінгова програма включала інтерактивні методи роботи, такі як рольові ігри, медитації, вправи на саморефлексію та групові дискусії, які

сприяють глибшому осмисленню власної поведінки. Основні цілі програми були реалізовані при роботі з експериментальною групою (розвиток вміння керувати емоціями, підвищення самооцінки, навички конструктивної взаємодії, конфліктна компетентність та ін.)

Корекційна програма мала важливе значення для формування у підлітків відповідального ставлення до власних вчинків та навколишнього середовища. Вона впроваджувалась через серію тренінгів, що дозволило учасникам активно взаємодіяти і виконувати практичні завдання, сприяючи таким чином зміцненню їх соціальних та емоційних навичок.

Аналіз емпіричних даних повторного діагностичного дослідження показав, що експериментальне впровадження корекційної програми серед підлітків мало позитивні результати, які були оцінені через повторне тестування респондентів. Статистичний аналіз даних дозволив зафіксувати зниження рівня агресивної поведінки та адиктивних нахилів, а також підвищення вольового контролю та самооцінки серед учасників експериментальної групи. Значне зниження рівня фізичної та непрямой агресії, роздратування, негативізму, вербальної агресії, а також відчуття провини вказує на високу ефективність програми та її важливість для корекції поведінкових девіацій підлітків в освітньому середовищі.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми поведінкових девіацій у підлітковому віці виявилось актуальним та комплексним завданням, що потребувало глибокого аналізу як теоретичних, так і емпіричних аспектів цього феномена. Робота над темою дозволила систематизувати знання про поведінкові девіації, визначити їх детермінанти та розробити ефективні методи корекції. Основні висновки з роботи можна представити наступним чином:

1. Середовище, в якому проходить становлення людини як соціальної особистості перебуває в постійній динаміці і кожна людина прагне стабільності, визначеності, впевненості у майбутньому існуванні, а порушення цих факторів призводить до неспокою, стурбованості, розгубленості, тривожності, песимістичного сприйняття життя і як, правило, неадекватних поведінкових реакцій на впливи оточуючого соціального середовища.
2. Узагальнюючи накопичений досвід науковців та спираючись на предмет нашого дослідження ми виокремили такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості – соціальні, соціально-психологічні, педагогічні та індивідуально-психологічні.
3. Зміни в особистісному розвитку підлітків створюють девіантні паттерни у важких зіткненнях з вимогами суспільства, що потенційно може виявитися у соціально-дезадаптованій поведінці і створити підґрунття для виникнення девіантних реакцій та руйнівної моделі поведінки. Саме тому проблема вивчення поведінкових девіацій у підлітковому віці є гострою і нагальною, потребує перманентної уваги з боку всіх соціальних інститутів взагалі і психологів практиків зокрема.
4. Враховуючи теоретичні положення першого розділу роботи нами було організовано і проведено діагностичне дослідження психологічних детермінант поведінкових девіацій підлітків.

5. Результати емпіричного дослідження дозволили визначити психологічні детермінанти, які провокують поведінкові девіації у підлітковому віці. Виявлено, що порушення встановлених правил та високий рівень агресивних проявів мають тісний зв'язок із недостатньою соціальною адаптацією та психологічною нестабільністю підлітків.
6. Робота підтвердила, що поведінкові девіації підлітків є багатовимірним явищем, що зумовлене взаємодією різноманітних факторів: соціальних, психологічних, індивідуальних та педагогічних. Існує тісний зв'язок між соціальним середовищем, в якому росте підліток, та його схильністю до девіантних форм поведінки.
7. Загалом, отримані дані емпіричного дослідження показали, що агресивність та інші форми девіантної поведінки часто корелюють з нестабільністю в психологічному стані підлітків, що підкреслює необхідність комплексного підходу до діагностики та корекції їх поведінкових проявів. Ідентифіковано важливі психологічні детермінанти, які впливають на поведінку підлітків, такі як вольовий контроль, особистісні характеристики, та схильність до адиктивної поведінки.
8. Розроблена корекційна програма базувалася на інтерактивних методах і включала тренінги, рольові ігри, медитації та групові дискусії. Ефективність програми була підтверджена позитивними змінами у психологічних особливостях підлітків, які взяли участь у експериментальній групі і повторно пройшли діагностичне дослідження, зокрема зниженням рівня агресії та підвищення соціально-психологічної адаптованості.
9. Значення роботи підкреслюється сучасними соціальними викликами, з якими стикається Україна, зокрема необхідністю адаптації соціальних інститутів до реалій сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апетик Н. М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці: Рута, 2000. 41 с.
2. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород, 2022. Вип. 69. С. 13-19.
3. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 92с.
4. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації // Соціальна психологія. №3(29), 2004. С. 14-17.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: [наук. вид.]. Київ: ЛТБідь, 2008. 848с.
6. Бондаренко Л. О. Специфічно підліткові типи порушеної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. Конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 84-88.
7. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88с.
8. Болтівець С. І. Психогігієнічна та психопрофілактична робота як форми профілактики девіацій поведінки // Практична психологія та соціальна робота. № 12, 2005. С. 19-25.
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник. Київ: Вид-во НПУ ім.. М. П. Драгоманова, 2009. 224с.
10. Гапон Н. П. Соціальна психологія: навч. посібник. Львів, 2008. 366 с.

11. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний уні-т внутрішніх справ, 2012. 420 с.
12. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навчю посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. Київ: Академія, 2004. 250 с.
13. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. Київ: Либідь, 2002. 520 с.
14. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали міжнародної наук.- практ. інтернет конференції (26-27 листопада 2021 р.) / за ред. Максимової Н. Ю., Грись А. М., Максим О. В. Київ, 2021. 106 с.
15. Духовні проблеми дітей України: монографія / за ред. Ж. В. Петричко. Київ: Калита, 2005. 108 с.
16. Жданова І. В. Проблеми саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти. Вісник Харківського національного педагогічного уні-ту ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Вип. 43. Част. II. Харків, 2012. С. 110-128.
17. Завадська Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2008. 240 с.
18. Землянська О. В. Роль криміногенної ситуації в поведінці особистості. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 57-63.
19. Зобенько Н. А. Аналіз мотивів та механізмів формування девіантної протиправної поведінки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 21, 2011. С. 63-66.
20. Кіясь А. В. Психологічний аналіз причин формування девіантної поведінки підлітків. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник

наукового інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Т. XI. Част. 6, Київ, 2009. С. 198-205.

21. Козубовська І. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування / І. В. Козубовська, Г. В. Товканець. Ужгород: Патент, 1998. 195 с.

22. Козубовський Р. В. Девіантна поведінка неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород, 2014. Вип. 31. С. 74-76.

23. Кордунова Н. О. Проблеми виникнення антисоціальних груп підлітків // Психогенеза особистості: норма і девіація: збірник наукових статей; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 262-268.

24. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: навч.-метод. посібник. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

25. Лобко О. П. Соціологічні, психологічні, юридичні аспекти девіантної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-прак. Конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 44-49.

26. Малихіна Т. П. Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків: навчальний посібник. Київ: Академія, 2001. 25 с.

27. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота, 2015. Том 175. С. 61-64.

28. Мельник Л. П., Сербалюк Ю. В. Девіантна поведінка молоді та шляхи її профілактики. Проблеми сучасної психології, 2009. Вип. 5. С. 279-288.

29. Михайлишин У. Б. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Проблеми екстремальної та кризисної психології: збірник наукових праць. Вип. 9. Харків: УНЦЗУ, 2011. С.191-199.

30. Михайлишин У. Б., Шмідзен І. Ю. Теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку девіантної поведінки та креативності. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. XI. Вип. 19. Київ: Генезум, 2019. С. 307-319.

31. Муқан М. Психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому віці. Матеріали X Міжнародної наук.-практ. конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій» (24-25 листопада 2021р.). Тернопіль, 2021. С. 105-106.

32. Мураненко К. Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. XI. Вип. 19. Київ: Генезум, 2019. С. 200-217.

33. Нежута А. В. Агресивна поведінка підлітків як різновид девіантної поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. Конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 101-103.

34. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навчальний посібник. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2008. 376 с.

35. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки, 2015. Вип. 2(80). С. 48-52.

36. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. Проблеми сучасної психології, 2015. Вип. 30. С. 483-494.

37. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.
38. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали / І. П. Підласий, О. В. Шарапова. Черкаси: ЧДГУ, 2002. 44 с.
39. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей: наук.-метод. посібник. Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 288 с.
40. Психологічна енциклопедія / автор упорядник О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
41. Психологія девіантної поведінки особистості: навчальний посібник / укладач О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с.
42. Ренжин П. П. Девіантна поведінка як соціологічна категорія і проблеми її вивчення. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. V (60). Issue: 135, 2017. p. 80-83.
43. Рибкіна Т. О. Поняття, зміст та види девіантної поведінки підлітків. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції (11.12.2020р.). Дніпро: Вид-во ВНПЗ ДГУ, 2020. С. 202-207.
44. Рябчич Я. Є. Соціально-психологічні чинники формування девіантної поведінки підлітків. *Наука і освіта*, 2014. № 12. С. 175-178.
45. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток: навч. посібник із психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків. 2-ге вид. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2015. 270 с.
46. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А. Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
47. Соціально-психологічні та педагогічні детермінанти адитивної поведінки молоді. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / за ред. А. Й. Капської. Київ, 2000. С. 220-237.

48. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: навч.-метод. посібник. Чернівці: Рута, 2003. Ч. 1. 82 с.
49. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. 300 с.
50. Терещенко Л. А. Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. . Т. Х. Вип. 24. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. С. 675-683 .
51. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг: ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.
52. Федорченко Т. Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: навч.-метод. посібник. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2010. 238 с.
53. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2010. 488 с.
54. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей, учнів, молоді: збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 15. Книга II. С. 226-236.
55. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Тернопіль: Навчальна книга, 2008. 848 с.
56. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навч.-метод. посібник. Львів: ЛьвДУВс, 2014. 192 с.
57. Хавелко Г. С. Соціально-педагогічні детермінанти формування превентивного виховного середовища. Лекція з навчальної дисципліни

«Методика проведення превентивної виховної роботи». Львів: ЛДУФК, 2019. 16 с.

58. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків: Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2019. Вип. 28. С. 627-637.

59. Чорна І. В. Девіантна поведінка підлітків. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2019. С. 211-214.

60. Чушак В. Ю. (2020). Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. Донецький національний університет ім. Василя Стуса. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <https://yamp.donnu.edu.ua/article/vien/7897/7897>

61. Шамне А. В. Психологічні особливості суб'єктивних переживань та поведінкових реакцій дітей підліткового віку. Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. Кривий Ріг: ТОВ «Інтерсервіс», 2013. С. 36-40.

62. Шульга А. М. Місце девіантної поведінки в класифікації видів соціально значущої поведінки. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.- прак. конференції (Харків, 10 квітня 2015р.) / МВС України, Харківський національний уні-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2015. С. 54-59.